

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ОДЯГ ПОГОРИННЯ

У контексті ареальних досліджень набуває важливості тема формування окремих етнокультурних комплексів одягу нинішньої Рівненської області – частини Волинсько-Поліського масиву. Особливістю географічного розташування Рівненщини є те, що вона межує з п'ятьма областями України (Тернопільською, Львівською, Хмельницькою, Волинською та Житомирською) і двома Білорусі (Гомельською та Брестською), що охоплюють територіально чотири етнографічні зони: Українське Полісся, Білоруське Полісся, Волинь, Поділля.

У межах Рівненської області можна виділити Погориння, яке, в свою чергу, поділяється на Середнє та Нижнє.

Середнє Погориння здавна відзначалось більшою густотою населення, було економічно розвиненішим. Через цю територію проходили важливі шляхи сполучення, що з'єднували Центральну і Східну Європу з промисловими і культурними центрами Заходу, що суттєво позначилось на торговельних зв'язках місцевого люду, культурних взаємовпливах, характері господарювання.

Середнє Погориння охоплює значну частину етнографічної зони Волині. Означений регіон в давнину був ареалом розселення древнього східнослов'янського племені волинян.

На думку В. Седова, кордонами основної території волинян по півночі були заболочені простори в басейні верхньої течії Прип'яті (9, с. 96). Східний кордон проходив по річці Случ (правій притоці Горині), південний кордон ареалу співпадав з водорозділом між басейном Прип'яті та Південного Бугу з одного боку та Дніпровського басейну з іншого. На Заході кордоном розселення волинян слугувало поріччя Буга (10, с. 96).

Археолог Б. Звіздецький вважає, що східний кордон розселення волинян проходив по межиріччю Случі та Горині (3, с. 55–56).

Нижнє Погориння, за сучасними даними, знаходиться в межах основного ядра поліської білорусько-української області (13, с. 37), охоплюючи значну територію Рівненського Полісся та Поліської низовини.

Таким чином, Нижнє Погориння слугувало своєрідною комунікативною зоною волинян із заходу та дрегвичів зі сходу, а також волинян з півдня і дреговичів (які проникали в райони краю на межі з Білоруським Поліссям) з півночі. Саме у культурних виявах життя згаданих племен слід шукати витоки самобутньої етнокультури регіону, важливою складовою якої є народний одяг.

Про вбрання слов'янських племен того часу маємо мало відомостей, і вони, як правило, фрагментарні. Можемо погодитись з думкою М. Грушевського, що тогочасні назви різних форм одягу – “то переважно спеціалізовані назви тканин”: “свита”, наприклад, означало “взагалі тканину чи плетенину” (1, с. 269).

Основним джерелом для вивчення одягу цього періоду є матеріали археології, зокрема поховальні атрибути. Але і вони у зв'язку з поширенням в VI–IX ст. у Східній Європі обряду трупоспалення збереглися лише у вигляді прикрас чи металевих деталей одягу. В жодному з поховань не знайдено фрагментів вбрання як шматків тканини, шкіри чи хутра (10, с. 30).

Лінгвістичні дані свідчать, що слов'янам з давніх-давен були відомі культури льону та конопель. Очевидно, вони носили одяг з лляного, конопляного полотна та вовни (10, с. 31). Широко використовувались хутра овець, вовків, ведмедів, куниць, соболів, білок, лисиць, горностаїв, видр, бобрів. Із шкіри тварин виготовляли взуття, реміні, рукавиці.

Чоловічий одяг слов'ян давніх часів складався з сорочки, штанів і одягненого поверх них верхнього одягу типу плаща чи пізніших свити і каптана. Відомо декілька термінів на означення такого одягу – жупан, корзно, сукня, кожух (10, с. 33). Плечовий одяг закріплювався при допомозі масивних шпильок-фібул (10, с. 38).

Головні убори чоловіків – шапки – відомі тільки по скульптурних зображеннях, зокрема на Збруцькому ідолі. В язичницьку добу подібні головні убори могли бути атрибутами язичницьких богів і племінних князів (10, с. 35).

Чоловічий одяг, як правило, стягувався поясами, виготовленими з тканини чи шкіри. Шкіряні ремені мали металеві бляшки, іноді – пряжки і наконечники. Частини до ремінних поясів, зокрема бронзові та залізні поясні кільця, підковоподібні застібки, пряжки, знаходили в курганных похованнях древлян та волинян (9, с. 101–106).

Жіночий одяг складався з сорочки і, можливо, поясного вбрання. Крій жіночих і чоловічих сорочок, мабуть, не відрізнявся, про що можна судити з зображень на згадуваному Збруцькому ідолі.

Серед знахідок цього періоду найбагатше представлено жіночі прикраси. Характерною скроневою прикрасою волинських та древлянських жінок були перснеподібні кільця, виготовлені з тонкої бронзової чи срібної дротини. Їх нашивали на головний убір чи вплітали у волосся. Іноді зустрічались також кільця з намистинками, поширені по всій давньоруській території (9, с. 98–100, 105).

У трьох волинських курганах Пересопницького могильника виявлено сережки з підвіскою із срібних порожнистих кульок, виготовлених у вигляді грона винограду з розміщеними симетрично розетками. Подібні прикраси фіксувались дослідниками в південних регіонах східнослов'янських територій (9, с. 98–100). В археологічній колекції РКМ є зразки таких прикрас, які датуються X ст. (17).

До найчисельніших знахідок належать намиста з невеликим числом намистин, переважно скляні чи пастові (червоного кольору), але траплялись і поодинокі металеві, бурштинові, сердолікові чи кришталеві (9, с. 100, 105). У похованнях волинян різноманітністю відзначались також бронзові та срібні намистини (останні часто прикрашались дрібною зерню) (9, с. 100).

Серед підвісок до намиста виявлено лунниці, морські черепашки. Окрім цього, волинянки носили прикраси у вигляді хрестика (ажурні та із заглибленням з емалі). Подібні хрестики зберігаються в фондах РКМ. Один з них має округлі виступи по кінцях з заглибинами, з емалевими вставками зеленого та жовтого кольорів (18). У жіночих похованнях древлян часто зустрічались персні, у волинян – браслети (9, с. 100–106).

У похованнях обох племен виявлено і взуття – “гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри (саф'яну) у двоє заложеної або підложеної иньшою, грубішою шкірою, зшиті на підошві” (1, с. 270).

Загалом, виявлені знахідки свідчать про широкі контакти слов'янських племен та жвавий товарообмін між ними.

Наприкінці XI – першій половині XII ст. Погориння належало до Київської землі, де вона служила не тільки “демаркаційною зоною, що розділяла Київську і Волинську землю, але була і своєрідним резервним фондом, звідки київські князі часто брали землі для жалування своїм васалам” (14, с. 76). Лише в останній чверті XII ст. Погориння остаточно відійшло до Волині (1, с. 364–366, 374). В період Київської Русі в середній течії Горині були розташовані головні центри Погоринської волості: Дорогобуж (1084) та Пересопниця (1149).

Археологічні матеріали свідчать про значні торговельні зв'язки мешканців Волині зі своїми найближчими і навіть віддаленими сусідами. Місто Дорогобуж, зокрема, знаходилося на сухопутному шляху, який вів з Києва до Володимира-Волинського, далі – в Краків, а звідти – в Прагу і Регенсбург (13, с. 88). Важливим шляхом сполучення був також водний, вниз по Горині, який вів до Прип'яті – відомої торгової артерії, що з'єднувала Центральну Україну з Заходом.

Про давньоруський одяг маємо згадки в різних за жанром письмових джерелах. Їх доповнюють зображення на древніх фресках, іконах, книжкових мініатюрах. Чимало фрагментів одягу та прикрас знайдено під час розкопок давньоруських поселень і поховань. Вони свідчать, що більшість населення давньої Русі носила одяг і взуття з матеріалів, виготовлених в домашніх умовах. Прядінням та ткацтвом здебільшого займались жінки.

Найпоширенішими археологічними знахідками X–XII ст. з території Погориння є прясельця (грузила до веретен), більша частина яких виготовлена з шиферу, каменю. Іноді вони позначались різними знаками (19), що може свідчити про колективний характер праці, під час якої була можливість переплутати веретена. Під час розкопок виявлено також юрки для перемотування та сукання ниток, тяжки до ткацького верстата, гребінки для розчісування прядива, ножиці, шила,

голки тощо.

Характерною особливістю комплексів давньоруського вбрання, на думку дослідників, було те, що у різних прошарків суспільства вони переважно відрізнялися якістю і розмаїттям матеріалів, кількістю компонентів, в той час як крій останніх лишався однаковим (15, с. 42).

Головним, часто єдиним вбранням на той час була сорочка. Як можна судити з ілюстрацій Радивилівського літопису, сорочки переважно шились довгими, із звуженими донизу рукавами (скріпленими чохлами, шнурами чи браслетами), з округлим вирізом горловини. Виріз горловини, краї рукавів та подоли прикрашались аплікаціями з інших тканин або вишивкою. Для аплікацій іноді використовували гладкий, без візерунків, шовк (11, с. 41), дуже поширений на Русі. Для оздоблення сорочок використовували також оксамит. Під час археологічних розкопок знаходили “останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деінде кусничком шовкового, претканого золотом або сріблом оксамиту” (1, с. 270). Жіночі сорочки загалом прикрашались пишніше, ніж чоловічі.

Сорочки часто застібались на гудзики у вигляді дзвіночків. У археологічних матеріалах з літописного Дорогобужа зустрічаються бронзові гудзики сферичної форми з круглим вушком (20), з хрестоподібними прорізами та насічкою на нижній частині (24); кістяні гудзики виготовлялись у формі диска з одним центральним отвором, фігурно вирізьбленого стержня (21). Один з кістяних круглих гудзиків майстерно прикрашений орнаментом у вигляді сосонки (22). Найпростіші гудзики виготовлялись із уламків керамічних посудин (23).

Про поясний одяг маємо відомостей значно менше. На думку Г. Маслової, жіночим одягом слугував шматок тканини, огортаючий стегна – той прототип, з якого пізніше розвинулись різні види поясного вбрання (8, с. 618). Чоловічі штани (загальнослов'янська назва – гачі, ноговиці (1, с. 269) були неширокими.

До верхнього одягу в період Київської Русі належали свити. В літописі, зокрема, зазначено: “Ісакій... облачився у власяницю.., а на власяницю (натягнув) свиту з валу” (6, с. 116). Про крій свит судити важко. Краще відомі давні плащові форми верхнього вбрання: вотола, коц, спанча, мятль, корзно тощо (8, с. 695). Дослідники поділяють їх на два основні типи: плащі військові з теплої вовняної тканини і декоративні мантиї півкруглої форми (8, с. 695). Плащ-корзно був святковим одягом князів, його часто бачимо на іконах, фресках, мініатюрах. Застібався він на правому плечі, таким чином права рука лишалася вільною, а ліва ховалась під полою.

Давньоруські плащі скріплювались спеціальними застібками – фібулами. Літописець, оповідаючи про древлянських послів, свідчить: “Вони ж сиділи, взявшись у боки, величаючись і вигороджуючись, у великих застібках” (6, с. 33). Великі застібки були, очевидно, ознакою заможності.

Металеві фібули, знайдені на Волині, підковоподібні, із спіралью загнутими кінцями. Одна з них прикрашена гравірованими смугами, інша має розплющену, спіралью загнуту головку (25). Траплялись і кістяні стержневі застібки, чотири з них прикрашені рельєфними поперечними валиками (26).

Зображення Радивилівського літопису фіксують верхній жіночий одяг з широкими рукавами, який носили поверх сорочок. В такому одязі, зокрема, завжди зображували княгинь. Цікаво, що він не був розпашним (можливо, це згадана неодноразово в пізніших джерелах “сукня”).

Найпоширенішим зимовим верхнім одягом був кожух (“кожух”), який заможні верстви тогочасного суспільства покривали золотою візантійською тканиною, обшивали мереживом, прикрашали дорогоцінним камінням. Такий одяг відомий з опису Галицько-Волинського князя Данила Галицького (6, с. 408).

Серед чоловічих головних уборів давньоруського часу відомі різні типи шапок: княжі (з півсферичної форми наголовком та хутряною обляміркою, з навушниками) (16, с. 48); клобуки та ковпаки (очевидно, гостроверхі). Відомо, що ковпаки виготовлялись з червоної, синьої або зеленої тканини, внизу обшивались іншою тканиною чи хутром (16, с. 52). Можна припустити, що селяни і міщани носили різноманітні за фасоном хутряні, шкіряні, повстяні, плетені шапки.

Дівочими головними уборами давньоруського часу були перев'язки з тканини, обручі з лубу чи іншого матеріалу, вінці і т. п. (8, с. 652). Більш складний, багато прикрашений вінчик називався

“коруна” (5, с. 46).

Серед жіночих головних уборів найдревнішими вважаються рушничоподібні. Їхні поширені слов'янські назви – “убрус”, “намітка”. Білі убруси обвивали навколо голови чи накидали на неї, два кінці могли звисати на груди (15, с. 17). До давніх уборів належать також хустки. Їх носили окремо, чи вони виступали частинами більш складних комплексів головних уборів. Хустки чи убруси іноді накидали на верхній одяг, і вони спадали з плечей на груди (2, с. 24–25).

Серед археологічних знахідок минулого століття М. Грушевський відзначав жіночі шапочки чи наголовки з вовняної тканини, прикрашені срібними і скляними оздобами (1, с. 270), які, очевидно, склалися з денця та околиця, що стягувався ззаду тороками (16, с. 55).

Необхідною частиною одягу слов'ян були пояси: ткані, шкіряні, плетені. Їх також виготовляли із шматків тканини (8, с. 688).

Поясний набір до шкіряного ременя чоловіків включав пряжки, накладні бляшки, наконечники поясів. Серед дорогобузьких матеріалів зустрічались: срібні та бронзові пряжки дуговидної, трапецевидної, напівовальної форми із загнутими кінцями, іноді з масивними, вигнутими язичками (27). Інколи на території краю (м. Пересопниця) зустрічались металеві фігурні пряжки (28). До цікавих знахідок належить бронзове кільце з рельєфним рослинним орнаментом (13, с. 81). Подібні речі фіксувались також в різних місцях давньоруської території.

До давньоруського часу належить прямокутна накладка з напівсферичними виступами, вкритими позолотою, п'ятикутна накладна бляшка з рельєфним зображенням шестипелюсткової квітки; бляшка, прикрашена рельєфним рослинним орнаментом, наконечники пояса (один з них теж орнаментований) (13, с. 81).

У чоловічих похованнях древлян та волинян часто зустрічались залізні ножі, які носили підвішеними до поясів, в шкіряних чи дерев'яних футлярах, іноді скріплені мідною дротиною чи залізною скобою (9, с. 101–102). Знаходили також “ремені для причіплювання підручних речей або шкіряні мішечки, мошонки, траплялись такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничком сірки і кількома баранячими астрогалами” (1, с. 270).

Під час розкопок літописних міст Волині знайдено також декілька зразків кресал – металевих пластин, інколи досить красивої фігурної форми (29).

Щодо взуття, то дослідники вважають, що в Київській Русі було відоме як найпростіше плетене взуття, так і шкіряне різних типів (15, с. 49–50; 1, с. 271). Декілька фрагментів шкіряного взуття давньоруського часу зберігається у фондах РКМ – частини підошви та носка (30). Хоча ці залишки не можуть дати повної уяви про форму взуття, все ж можна констатувати, що в давньоруський період існувало взуття як із загостреною, так і заокругленою носковою частиною. У першому випадку так могли шитись чоботи, в другому – постולי.

В археологічній колекції РКМ є також зразки підків до чобіт, більшість з них напівкруглої форми (31).

Характерною особливістю плетеного взуття у древлян та їхніх сусідів дреговичів було те, що воно плелось прямим (пряма клітка) переплетінням (15, с. 49).

Феодали та міська верхівка здебільшого використовували для пошиття одягу дорогі привозні тканини. В літописних джерелах зустрічаємо згадки про оксамит з мереживом (6, с. 444), шарлат (6, с. 439), паволоку (6, с. 22, 285, 447), фофудію (6, с. 22), золототканий єдваб (6, с. 408), “всяке узороччя різноманітне” (6, с. 285). Оксамит з мереживом використовували як вишукану тканину, в князівському одязі, “як ото достоїть цесарям” (6, с. 444). Серед заможних високо цінувались також хутра чорних куниць, якими, зокрема, платили данину князю Олегові древляни (6, с. 13), соболя, горностаїв, песців, білих вовків (6, с. 276). У костюмі давньоруської знаті помітний потяг до парадної пишності, любов до дорогих речей, багатокольорових поєднань. Л. Нідерле вважав, що одяг балканських і руських князів був майже повним відтворенням церемоніального одягу візантійського двору (7, с. 262).

Важливе місце в одязі заможних верств посідали прикраси. Дівчата і жінки носили металеві підвіски, які нашивались на головний убір чи підвішувались до нього, вплітались у волосся, протягувались у вуха. Дослідники вважають, що у кожного племені вони мали свої особливості, а

пізніше з'явилися “надплеменні” форми – колти (15, с. 53).

З жіночих головних прикрас, які носили мешканці Погориння XI – першій пол. XII ст., найбільше знайдено дротяних скроневиx кілець із срібла та бронзи. На думку Л. Нідерле, ці прикраси “з-поміж всіх типів прикрас були найбільш важливими і найбільш характерними для слов'ян” (7, с. 266). Вони звисали з обох боків голови, спереду та позаду вух, закриваючи скроні або звисаючи до пліч. Прикріплювались вони до пов'язки чи діадеми, або просто вплітались у волосся.

Добре відомі кільця з кінцями, що заходять один за одним або на півтора оберта (32). Зустрічались також зворотнoзигнуті прості кільця (33). Але основним, загальним для всіх слов'ян типом, що був в той же час однією з ознак, за якими можна було визначити місце проживання давніх слов'ян, на думку деяких дослідників (7, с. 266), було кільце з одним тупим, а другим загнутим у формі літери S, кінцями (34).

До знахідок давньоруського часу на території Волині належать срібні сережки з трьома намистинами “київського” типу. Намистини круглі, суцільні, багато прикрашені. Кожна з них має три кола, позначені сканню, в колах зображені квіти з великою кулькою зерні в центрі. Дві сережки мають в колах зображення чотирипелюсткових квітів. На третій сережці сканне зображення в колах утворює шестипелюсткову квітку з проколами (13, с. 79).

Дівчата і жінки часто в якості прикрас використовували намиста зі скляних, пастових, керамічних, металевих чи кам'яних намистин. В основі намиста іноді зустрічались згадані вище металеві дзвіночки.

Серед прикрас цього типу у фондах РКМ зберігається найбільша кількість скляних, переважно одноколових намистин XII–XIII ст. різноманітної форми: круглої, бочковидної, біконічної, трубчастої, призматичної, пірамідальної. Вони мають як плоску, так і ребристу поверхню. Переважають синя, жовта, коричнева, зелена гама (35). Намистини, як правило, мають різноманітні малюнки у вигляді хвилястих смуг, змій, спіралей, багато з них має рельєфні заглибини, деякі інкрустовані перламутром. Зустрічаються намистини з вічками (36). Були відомі також бронзові (37), сердоликові намистини (38), масивні намистини з бурштину (39). Княгині носили золоте намисто (6, с. 443).

Серед археологічних знахідок поширені також бронзові та скляні браслети. Перші можна поділити на прості дротяні, кручені з трьох дротів і пластинчасті. В с. Басів Кут біля Рівного знайдені бронзові пластинчасті браслети XI–XII ст. з розширеною середньою частиною та кінцями, зігнутими в трубочки. Вони прикрашені вишуканим карбованим орнаментом. На одному зображені хрести, що чергуються зі смугами (40), на інших – орнамент з поперечних та навскісних смуг (41) та у вигляді двох поздовжніх рядів хвилястих смуг з насічками (42).

У дорогобузькій колекції нараховується близько 500 скляних браслетів (13, с. 93). За формою найбільше круглих гладеньких і кручених, зустрічаються також трикутні, рубчасті і плоско-опуклі. Кількісно переважають браслети коричневого кольору, далі йдуть зелені, фіолетові, сині і жовті. Частина браслетів перевита тонкими смужками жовтого, білого, зеленого, червоного кольорів (43; 13, с. 94).

Виділяється один браслет плоско-опуклої форми шириною 1,2 см (можливо, роботи візантійських майстрів). Він має синій колір (з вкрапленням жовтої пасти), прикрашений розписом у вигляді смуг, що утворюють хвилі, овали (13, с. 94).

Серед інших знахідок – пластинчасті бронзові персні (один з них має щиток із зображенням потиску двох рук); скляні персні (плоско-опуклі в перетині, зеленого кольору, з них два мають овальне розширення-щиток). Повністю зберігся виріб синього кольору, прикрашений вертикальним зашпоном, два інші виготовлені з фіолетового та жовтого скла (13, с. 95).

До числа виробів київських майстерень дослідники відносять два золотих персні. Менший має овальний щиток з гніздом для вставки і пластинчасту дужку. Більший має пустотілий восьмипелюстковий щиток з пастовою вставкою коричневого кольору (13, с. 99).

До привозних товарів належить також комплект срібних прикрас багатой мешканки м. Дорогобужа: дві підвіски з пустотілим конічним верхом, до основи якого прикріплені сім дротяних ажурних ланцюжків; колт з обнизкою з пустотілих кульок (в центральній частині має

орнамент, що утворює плетінку, виконаний зубчастим штампом; два ланцюжки, кожен з яких складається з дев'яти пустотілих напівсфер, скріплених з допомогою шарнірів; дві сережки “київського типу” (кожна з трьома ажурними намистинами, прикрашеними сканню і зерню). Намистини однієї з сережок мають ромбічні щитки; перстень – пластинчатий, масивний, широкосерединний, пластина скручена у півтора оберти (13, с. 98).

Чоловічий костюм був, очевидно, значно біднішим на прикраси, часто вони обмежувались пряжкою і поясом набором.

Княжі дружинники іноді на шиях носили гривні. Плащі зверху закріплювались досить красивими, судячи із зображень, – круглими пряжками. Регалії князів – барми (ланцюги із срібних, позолочених чи золотих медальйонів з емалевими прикрасами) (15, с. 53), золоті та срібні пояси. Літописець описує майно одного з давньоруських князів: “І роздавав він майно своє – золото, срібло і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав” (6, с. 443).

Давньоруський одяг доповнювали хрестики, підвіски, амулети, досить різноманітних форм. Серед хрестиків зустрічаються металеві (мідні, бронзові, срібні) та кам'яні (мармурові, шиферні). Увагу привертають майстерно виготовлені енколпіони з розп'яттям Ісуса Христа (44). Значним розмаїттям відзначаються кістяні, металеві, кам'яні підвіски – амулети. Деякі з них мають форму фігурних стержнів (45), горщика (46), бойової сокири (47) і т. п. Слід виділити бурштинову підвіску трапецієподібної форми з насічкою у формі хреста (48), кам'яний натільний хрестик, орнаментований солярними знаками (49).

Незважаючи на відсутність зразків давньоруського одягу та обмаль документальних свідчень про нього в межах Волинсько-Поліського регіону, можна зробити деякі загальні висновки про вбрання мешканців краю згаданого періоду. Воно виготовлялось з домотканих матеріалів, було вільного крою. Деякі його форми в процесі історичного розвитку були втрачені, інші – зазнали суттєвих змін, а деякі (як, наприклад, чоловічі шкіряні ремені з калитками та футлярами до ножів) й наприкінці XIX ст. побутували в майже незмінному вигляді.

Вишуканістю вирізнялись речі, які використовувала заможна частина населення. Більшість прикрас є привозними і свідчать про широкі торговельні контакти слов'янських племен, їхні взаємозв'язки.

Стислі, фрагментарні відомості про одяг населення Погориння давньоруського періоду поглиблюють археологічні колекції Рівненського краєзнавчого музею.

м.Рівне

Джерела:

- 1 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1.
- 2 Історія української культури (під редакцією І. Крип'якевича). – Нью-Йорк, 1990.
- 3 Звіздецький Б. А. Про кордони древлянської землі // Археологія. – К.: Наукова думка, 1989. – № 4.
- 4 Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. – М.: Молодая гвардия, 1990.
- 5 Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області. Природа. Населення. Господарство. Екологія. – Рівне, 1996.
- 6 Літопис Руський. – К., 1989.

- 7 Нидерле Л. Славянские древности. – М., “Алетейа”, 2000.
- 8 Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX – нач. XX вв. // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956.
- 9 Седов В. В. Восточные славяне в VI–VII вв. – М., 1982.
- 10 Седов В. В. Одежда восточных славян VI–IX вв. н. э. // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1986.
- 11 Орлов Р. С. Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. – К.: Наукова думка, 1973. – № 3.
- 12 Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наукова думка, 1988.
- 13 Прищепя Б. А, Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії заселення Західної Волині в X–XIII ст. – Рівне, 1996.
- 14 Прищепя Б. А. Погоринські Болохівські міста в давньоруський час // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – Т. 21.
- 15 Рабитнович М. Г. Древнерусская одежда IX– XIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1986.
- 16 Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців. – К.: Наукова думка, 1993.
- 17 Фонди Рівненського краєзнавчого музею (РКМ), II АК 355/733.
- 18 Фонди РКМ, II АК 3544.
- 19 Фонди РКМ, II АК 2467/1–7.
- 20 Фонди РКМ, II АК 3494.
- 21 Фонди РКМ, II АК 3081, II АК 3300, II АК 2503.
- 22 Фонди РКМ, II АК 2531.
- 23 Фонди РКМ, 14389 доп.
- 24 Фонди РКМ, II АК 2965.
- 25 Фонди РКМ, II АК 3359, II АК 3361.
- 26 Фонди РКМ, 13410.
- 27 Фонди РКМ, II АК 3106, II АК 3408/1–2, II АК 3355, II АК 3359, II АК 3360, II АК 3376.
- 28 Фонди Київського Національного музею історії України (КНМІУ), в 1375, в 2696.
- 29 Фонди РКМ, II АК 3111/19.
- 30 Фонди РКМ, II АК 2507, II АК 2508.
- 31 Фонди РКМ, II АК 243.
- 32 Фонди РКМ, II АК 3072, II АК 3335, II АК 3336, II АК 3337.
- 33 Фонди РКМ, II АК 3071/1, 2; 18501/4 доп.
- 34 Фонди КНМІУ, в 2655, в 2669.
- 35 Фонди КНМІУ, II АК 3132/1, II АК 3132/2, II АК 3133, II АК 3378, II АК 3397, II АК 3408/1–2.
- 36 Фонди КНМІУ, II АК 2876/1–3.
- 37 Фонди РКМ, 11976/1–3 доп.
- 38 Фонди КНМІУ, в 2680, в 2665.
- 39 Фонди РКМ, II АК 3454.
- 40 Фонди РКМ, II АК 3552.
- 41 Фонди РКМ, II АК 3550.

42 Фонди РКМ, II АК3549.

43 Фонди РКМ, II АК2471/1–42.

44 Фонди РКМ, II АК 271, фонди КНМІУ, в 4619.

45 Фонди РКМ, II АК 3542.

46 Фонди РКМ, II АК 3543.

47 Фонди РКМ, II АК 3178.

48 Фонди РКМ, II АК 2972.

49 Фонди РКМ, II АК 2869.

ІМФЕ